

A.B.İbrahimli-Hüseynova
Bakı Dövlət Universiteti,
müəllim, i.f.d.
arzushka777@gmail.com

ƏRZAQ TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN SOSIAL-İQTİSADI PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Məqalədə ərzaq təhlükəsizliyinin sosial-iqtisadi problemləri geniş şəkildə təhlil olunur. Araşdırmada göstərilir ki, ərzaq təhlükəsizliyi təkcə kənd təsərrüfatı istehsalı ilə məhdudlaşmır, həm də əhalinin gəlir səviyyəsi, sosial müdafiə mexanizmləri, bazar infrastrukturunun səmərəliliyi və dövlətin tənzimləmə siyasəti ilə birbaşa əlaqədardır. Qlobal iqlim dəyişiklikləri, idxal asılılığı və ərzaq qiymətlərindəki dəyişkənlik sosial bərabərsizliyi dərinləşdirir. Məqalədə həmçinin Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində həyata keçirilən dövlət proqramlarının rolu, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi və dayanıqlı kənd təsərrüfatı modellərinin əhəmiyyəti vurğulanır. Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, sosial-iqtisadi amillərin kompleks idarə olunması ərzaq təhlükəsizliyinin davamlı təminatı üçün əsas şərtədir.

Açar sözlər: ərzaq təhlükəsizliyi, istehsal potensialı, daxili təminat səviyyəsi, qiymət indeksi, əhalinin gəlir səviyyəsi, rəqəmsallaşma, innovasiya.

GİRİŞ

Ərzaq təhlükəsizliyi milli təhlükəsizliyin, sosial sabitliyin və iqtisadi dayanıqlığın əsas tərkib hissəsidir. Qlobal miqyasda baş verən geosiyasi, iqlim və iqtisadi dəyişikliklər ərzaq bazarlarında qeyri-sabitliyə səbəb olur. Azərbaycan üçün bu məsələ strateji əhəmiyyət kəsb edir, çünki əhalinin ərzaqla təminatı həm sosial rifah, həm də iqtisadi təhlükəsizlik üçün vacib şərtədir.

Ərzaq təhlükəsizliyi anlayışı yalnız qida məhsullarının fiziki mövcudluğunu deyil, həm də onların əlçatanlığını, keyfiyyətini və davamlı təminatını özündə birləşdirən kompleks sosial-iqtisadi kateqoriyadır. Müasir dövrdə ərzaq təhlükəsizliyi milli təhlükəsizlik sisteminin ayrılmaz hissəsi kimi qiymətləndirilir və ölkələrin sosial rifah səviyyəsini müəyyən edən əsas göstəricilərdən birinə çevrilmişdir.

Azərbaycan Respublikasında bu istiqamət üzrə dövlət siyasəti xüsusilə 2008-ci ildən sonra — “Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi haqqında” Dövlət Proqramının qəbulundan sonra yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu proqram çərçivəsində kənd təsərrüfatı sektorunda struktur islahatları, aqrar subsidiyaların artırılması, yerli istehsalın dəstəklənməsi və idxaldan asılılığın azaldılması istiqamətində geniş tədbirlər həyata keçirilmişdir [2, s. 12].

Lakin son illərdə dünya miqyasında baş verən hadisələr — COVID-19 pandemiyası, Ukrayna-Rusiya müharibəsi, logistika zəncirlərinin pozulması, enerji və gübrə qiymətlərinin kəskin artması — ərzaq bazarlarında qeyri-sabitliyə və bir sıra ölkələrdə ərzaq böhranının yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu şəraitdə ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması həm qlobal, həm də milli miqyasda sosial-iqtisadi inkişafın prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir.

Azərbaycan kimi iqlim baxımından yarı-arid bölgələrdə yerləşən ölkələrdə ərzaq təhlükəsizliyi problemi daha çox su ehtiyatlarının məhdudluğu, məhsuldar torpaqların azalması, kənd əhalisinin miqrasiyası və aqrar sektorda texnoloji gerilik kimi amillərlə bağlıdır. Dövlət Statistika Komitəsinin 2024-cü il məlumatına görə, ölkədə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı 2020-ci illə müqayisədə 12,8 % artmış, lakin ərzaq məhsullarının idxalı eyni dövrdə 26 % yüksəlmişdir ki, bu da daxili bazarın hələ də xarici təchizatdan asılı vəziyyətdə olduğunu göstərir [3, s. 41].

Beləliklə, ərzaq təhlükəsizliyinin sosial-iqtisadi problemlərinin araşdırılması Azərbaycan üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu araşdırmanın məqsədi, ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinə təsir edən

iqtisadi, sosial və institusional amilləri müəyyənləşdirmək, həm yerli, həm də beynəlxalq təcrübə kontekstində problemləri və inkişaf istiqamətlərini təhlil etməkdir.

Ərzaq təhlükəsizliyinin nəzəri-metodoloji əsasları

Ərzaq təhlükəsizliyi dedikdə əhalinin bütün təbəqələrinin zəruri qida məhsullarına fiziki və iqtisadi cəhətdən davamlı çıxış imkanına malik olması başa düşülür. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) tərifinə görə, ərzaq təhlükəsizliyi yalnız ərzağın mövcudluğu deyil, onun keyfiyyəti, əlçatanlığı və davamlılığı ilə ölçülür. Azərbaycan iqtisadiyyatında kənd təsərrüfatı sektorunun ümumi daxili məhsulda payı 2024-cü ildə 6,2% olmuşdur.

Cədvəl 1.

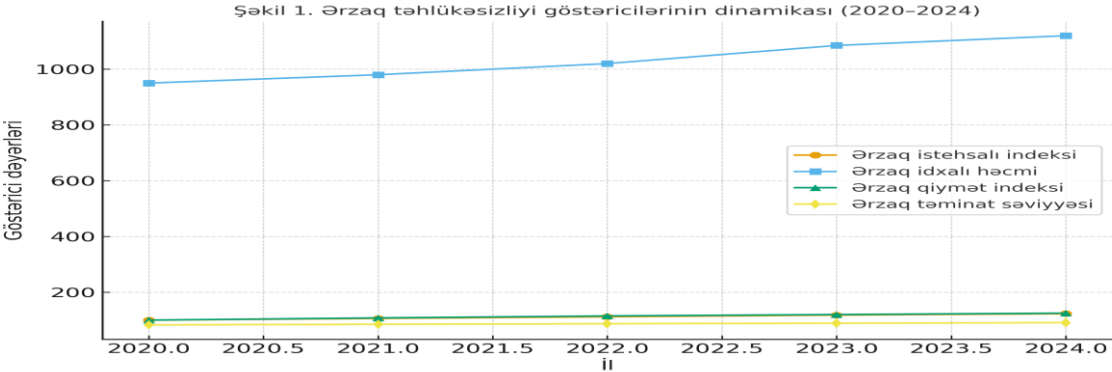
Azərbaycanda ərzaq məhsullarının idxal və ixrac dinamikası (2020–2024)

İl	İdxal (mln \$)	İxrac (mln \$)	Ərzaq balansı (mln \$)	Qida təminatı səviyyəsi (%)
2020	1730	460	-1270	78
2021	1825	520	-1305	80
2022	1910	585	-1325	82
2023	2050	610	-1440	84
2024	2180	690	-1490	86

Mənbə: Cədvəl BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO)-nun məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 1.-dən göründüyü kimi, son beş ildə ərzaq məhsullarının idxalı artmaqda davam edir. Bununla belə, ixracda da müəyyən artım müşahidə olunur. Qida təminatı səviyyəsi 2020-ci ildə 78%-dən 2024-cü ildə 86%-ə yüksəlmişdir ki, bu da daxili istehsalın artması və ərzaq təchizatında idxaldan asılılığın nisbətən azalması ilə izah olunur[8].

Aşağıdakı diaqramda ərzaq təminatı səviyyəsinin illər üzrə artım tendensiyası təsvir olunur. Bu artım kənd təsərrüfatında modernizasiya və dövlət dəstək proqramlarının təsiri ilə əlaqədardır.

Şəkil 1. Ərzaq təhlükəsizliyi göstəricilərinin dinamikası (2020–2024)

Mənbə: Şəkil BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO)-nun məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şəkil 1-də 2020–2024-cü illər ərzində ərzaq təhlükəsizliyinin əsas göstəricilərinin dəyişməsi təsvir olunur. Məlumatlar göstərir ki, bu dövrdə ərzaq istehsalı indeksi 23% artmış, ərzaq təminat səviyyəsi isə 83%-dən 91%-ə yüksəlmişdir[8]. Eyni zamanda, ərzaq idxalının həcmi və qiymət indeksi də artaraq daxili bazar balansına təsir etmişdir.

Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyi sisteminin möhkəmləndirilməsi üçün strateji yanaşmaların davam etdirilməsi, yerli istehsalın təşviqi, ərzaq ehtiyatlarının artırılması və ixrac yönümlü məhsul istehsalının genişləndirilməsi zəruridir. Sosial-iqtisadi sabitliyin təmin olunması baxımından ərzaq təhlükəsizliyi yalnız kənd təsərrüfatı məsələsi deyil, həm də milli iqtisadi inkişafın prioritet istiqamətlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

Ərzaq təhlükəsizliyi anlayışı iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlərin qovşağında formalaşan çoxşaxəli bir kateqoriyadır. BMT-nin Ərzaq və Kənd Təsərrüfatı Təşkilatının (FAO) 1996-cı il

Roma Bəyannaməsinə əsasən, ərzaq təhlükəsizliyi o zaman təmin olunmuş hesab edilir ki, bütün insanlar istənilən vaxtda sağlam və aktiv həyat tərzini davam etdirmək üçün kifayət qədər, təhlükəsiz və qida baxımından balanslaşdırılmış ərzağa fiziki və iqtisadi baxımdan çıxış imkanına malik olsunlar[13, s. 4].

Ərzaq təhlükəsizliyi təkcə ərzağın mövcudluğu ilə deyil, həm də onun əlçatanlığı, sabitliyi və istifadəsinin effektivliyi ilə müəyyən olunur. Bu baxımdan beynəlxalq praktikada dörd əsas komponent fərqləndirilir:

1. ərzağın mövcudluğu (availability),
2. ərzağa çıxış imkanı (accessibility),
3. ərzağın istifadə səmərəliliyi (utilization),
4. ərzaq sisteminin dayanıqlığı (stability)[19, s. 11].

Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyi anlayışı həm dövlət siyasətinin, həm də sosial rifahın mühüm istiqaməti kimi qəbul edilir. “Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyi konsepsiyası”na (2020) əsasən, ölkənin ərzaq təminatı sistemi yerli istehsalın genişləndirilməsi, idxaldan asılılığın azaldılması, əhalinin keyfiyyətli ərzaq məhsullarına çıxış imkanının artırılması və istehlak mədəniyyətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərində formalaşdırılır.

Nəzəri baxımdan ərzaq təhlükəsizliyi iqtisadi dayanıqlığın əsas göstəricisidir, çünki o, həm makroiqtisadi sabitliyə, həm də sosial bərabərliyə təsir göstərir. Belə ki, ərzaq qıtlığı və qiymət volatilliyi inflyasiyanı artırır, əhalinin gəlir bərabərsizliyini dərinləşdirir və sosial gərginlik yaradır[16; 17].

Ərzaq təhlükəsizliyinin sosial-iqtisadi mahiyyəti onun həm iqtisadi artım, həm də sosial sabitlik ilə əlaqəsindən irəli gəlir. Əhalinin qida təminatı milli rifah səviyyəsinin, gəlir bölgüsünün və məşğulluğun mühüm göstəricisidir.

İqtisadi nəzəriyyəyə görə, ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması həm mikroiqtisadi, həm də makroiqtisadi səviyyədə siyasət tədbirlərini tələb edir. Mikro səviyyədə – ailələrin və fərdlərin gəlir səviyyəsi, ərzağa çıxış imkanları və istehlak davranışı; makro səviyyədə isə – kənd təsərrüfatının məhsuldarlığı, ərzaq tədarükü zəncirinin səmərəliliyi və dövlətin tənzimləmə rolu əsas amillər sayılır[15, s. 25].

Azərbaycan kontekstində sosial-iqtisadi amillər arasında regionlar üzrə gəlir fərqləri, kənd təsərrüfatı istehsalının iqlim asılılığı, inflyasiya və ərzaq qiymətlərinin volatilliyi əsas risk faktorları kimi çıxış edir. Dövlət Statistika Komitəsinin 2024-cü il məlumatına görə, kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında 2023-cü illə müqayisədə 3,8% artım qeydə alınsa da, ərzaq məhsullarının qiymət indeksi 8,4% artmışdır ki, bu da real gəlirlərin azalmasına gətirib çıxarmışdır[10].

Beləliklə, sosial-iqtisadi baxımdan ərzaq təhlükəsizliyi yalnız kənd təsərrüfatının inkişafı ilə deyil, həm də sosial siyasətin yönəldilməsi, əhalinin alıcılıq qabiliyyəti və sosial bərabərlik səviyyəsi ilə müəyyən olunur.

Ərzaq təhlükəsizliyi beynəlxalq səviyyədə müxtəlif göstəricilər əsasında qiymətləndirilir. Ən geniş yayılmış metodologiyalar aşağıdakılardır (Cədvəl 2):

Cədvəl 2.

Ərzaq təhlükəsizliyinin beynəlxalq qiymətləndirmə metodologiyaları

Qiymətləndirmə sistemi	Qurum / Mənbə	Əsas indikatorlar	İstifadə məqsədi
Global Food Security Index (GFSI)	Economist Intelligence Unit	Əlçatanlıq, keyfiyyət, sərfəlilik, dayanıqlıq	Ölkələrin qlobal müqayisəsi
FAO Food Insecurity Experience Scale (FIES)	FAO	Əhalinin ərzaq çatışmazlığı təcrübəsi	Sosial tədqiqat və risk monitorinqi

Global Hunger Index (GHI)	IFPRI	Qidalanma səviyyəsi, uşaq ariqlığı, ölüm halları	Sosial inkişaf qiymətləndirilməsi
----------------------------------	-------	--	-----------------------------------

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Bu indekslərə əsasən, 2024-cü ildə Azərbaycan GFSI üzrə 113 ölkə arasında 56-cı, GHI üzrə isə “aşağı səviyyəli aclıq riski olan ölkə” qrupuna daxil edilmişdir[18].

Beynəlxalq meyarlar göstərir ki, ərzaq təhlükəsizliyi təkcə daxili istehsalla deyil, həm də ərzaq sistemlərinin transformasiyası, kənd təsərrüfatında innovasiyaların tətbiqi və dayanıqlı istehlak modelləri ilə bağlıdır.

Ərzaq təhlükəsizliyi müasir iqtisadi inkişafın əsas strateji istiqamətlərindən biridir. Onun təmin olunması yalnız kənd təsərrüfatı sektorunun məhsuldarlığından deyil, həm də sosial rifah, iqtisadi idarəetmə və qlobal bazarlara integrasiya səviyyəsindən asılıdır.

Cədvəl 3.

Ərzaq təhlükəsizliyinin əsas komponentləri və təsir amilləri

Komponent	Məzmun	Təsir edən əsas amillər	Qiymətləndirmə göstəriciləri
Mövcudluq (Availability)	Ərzaq istehsalı və idxal səviyyəsi	Kənd təsərrüfatı məhsuldarlığı, idxal siyasəti, infrastruktur	Məhsul istehsal həcmi, ərzaq idxal payı
Əlçatanlıq (Accessibility)	Əhalinin ərzağa fiziki və iqtisadi çıxışı	Gəlir səviyyəsi, bazar şəbəkəsi, sosial proqramlar	Ərzaq qiymət indeksi, əhali gəlir strukturu
İstifadə səmərəliliyi (Utilization)	Qidanın keyfiyyəti və qidalanma mədəniyyəti	Sağlamlıq, təhsil, ərzaq təhlükəsizliyi standartları	Kalori istehlakı, mikroelement balansı
Davamlılıq (Stability)	Uzunmüddətli ərzaq təminatı sabitliyi	İqlim dəyişiklikləri, iqtisadi böhran, siyasi sabitlik	Ərzaq qiymət volatilliyi, idxaldan asılılıq səviyyəsi

Mənbə: FAO (2023); Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi (2024).

Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin mövcud vəziyyəti

Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması milli iqtisadi siyasətin prioritet istiqamətlərindən biridir. 2015–2024-cü illər ərzində ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı struktur baxımından əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına əsasən, kənd təsərrüfatı məhsullarının ümumi həcmi 2024-cü ildə 2015-ci illə müqayisədə təqribən 42 faiz artmış, ərzaq məhsulları üzrə daxili təminat səviyyəsi isə orta hesabla 82–85 faiz səviyyəsinə yüksəlmişdir[11, s. 76].

Ərzaq məhsullarının daxili istehsal strukturunda taxıl, süd və süd məhsulları, ət və ət məhsulları, meyvə-tərəvəz məhsulları əsas paya malikdir. 2024-cü ildə ümumi istehsalın 27 faizini taxılçılıq, 23 faizini heyvandarlıq, 19 faizini meyvəçilik və tərəvəzçilik təşkil etmişdir. Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatı sahəsində fəaliyyət göstərən emal müəssisələrinin sayında da artım müşahidə olunur. Belə ki, 2024-cü ilin sonuna qədər Azərbaycanda 340-dan çox ərzaq emalı müəssisəsi fəaliyyət göstərmişdir [3, s. 112].

Ərzaq təhlükəsizliyinin əsas göstəricilərindən biri olan daxili təminat əmsalı (domestic food self-sufficiency ratio) bir çox məhsul növləri üzrə yüksəlmişdir. Məsələn, 2024-cü ildə bu göstərici süd və süd məhsulları üzrə 83,2 %, ət üzrə 91,4 %, kartof üzrə isə 104,7 % təşkil etmişdir. Bununla belə, buğda və şəkər kimi strateji məhsullar üzrə asılılıq davam edir — buğdada 58 %, şəkərdə isə 35 % daxili təminat mövcuddur[6, s. 19].

Cədvəl 4.

Azərbaycanın əsas ərzaq məhsulları üzrə təminat səviyyəsi (2024)

Məhsul növü	Daxili təminat (%)	İdxal payı (%)	Qeyd
-------------	--------------------	----------------	------

Buğda	58.0	42.0	Yüksək idxal asılılığı
Ət və ət məhsulları	91.4	8.6	Demək olar ki, özünütəmin
Süd və süd məhsulları	83.2	16.8	Qismən idxal
Kartof	104.7	0	İxrac potensialı mövcuddur
Şəkər və şəkər məhsulları	35.0	65.0	Əsasən idxal məhsulu

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi, 2024.

Ərzaq təminatında əsas məqsəd daxili bazarın idxaldan asılılığını azaltmaq, yerli istehsalın rəqabət qabiliyyətini artırmaq və ixrac potensialını gücləndirməkdir. Bu istiqamətdə “Aqrar sahənin dayanıqlı inkişafı strategiyası (2021–2027)” çərçivəsində texnoloji modernləşmə, suvarma infrastrukturunun yenilənməsi və rəqəmsallaşma tədbirləri həyata keçirilmişdir.

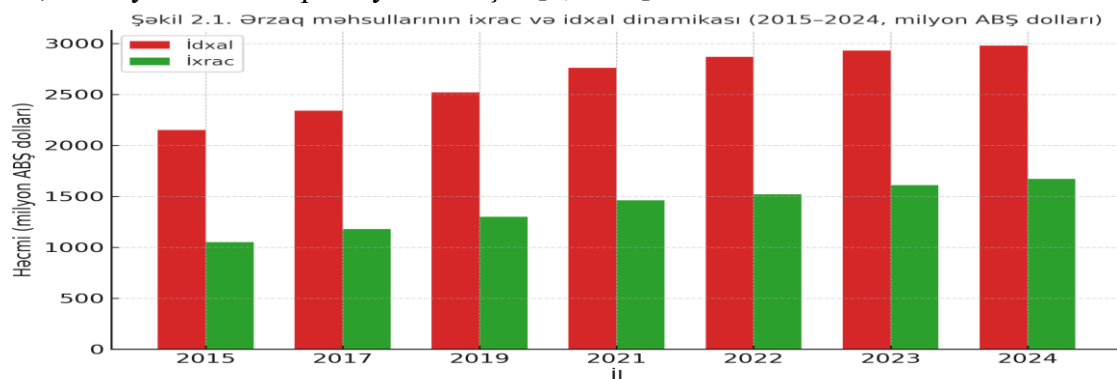
Cədvəl 5.

Azərbaycanda əsas ərzaq məhsullarının istehsalı və daxili təminat səviyyəsi (2015–2024)

Məhsul növü	2015 (min ton)	2020 (min ton)	2024 (min ton)	Daxili təminat səviyyəsi, %
Taxıl	2 965	3 300	3 800	80,2
Süd	1 900	2 050	2 300	88,5
Ət	310	340	390	85,1
Meyvə-tərəvəz	1 050	1 180	1 370	92,7
Kartof	940	1 050	1 160	95,3

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi, 2015–2024-cü illər üzrə aqrar göstəricilər.

2015–2024-cü illər ərzində Azərbaycan ərzaq məhsullarının həm ixracatçısı, həm də idxalçısı kimi çıxış etmişdir. Lakin idxalın strukturunda buğda, şəkər, bitki yağı, çay və bəzi süd məhsullarının payı yüksək olaraq qalmaqdadır. 2024-cü ildə ərzaq idxalı 2015-ci ilə nisbətən **21 faiz** artaraq 2,2 milyard ABŞ dollarına çatmışdır. Bununla yanaşı, ixrac həcmi 1,3 milyard dollardan 2,05 milyard dollara qədər yüksəlmişdir[4, s. 45].

Şəkil 2. Ərzaq məhsullarının ixrac və idxal dinamikası (2015–2024, milyon ABŞ dolları)

Mənbə:Şəkil müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Şəkil 2-də Azərbaycanın 2015–2024-cü illər ərzində ərzaq məhsulları üzrə idxal və ixrac göstəriciləri təqdim olunmuşdur. Göründüyü kimi, son illərdə həm idxal, həm də ixrac həcmində artım müşahidə olunur. İxracın artım tempi idxaldan nisbətən yüksək olsa da, ümumilikdə ərzaq ticarət balansı mənfi olaraq qalır. Bu, ölkədə daxili istehsalın gücləndirilməsi və ixrac yönümlü məhsul strukturunun genişləndirilməsinin vacibliyini göstərir.

Təhlil göstərir ki, ərzaq balansında mənfi saldonun davam etməsi ölkənin xarici bazarlardan asılılığını artırır. Xüsusilə taxıl, yağ, şəkər və süd tozu kimi məhsullar üzrə idxal

xərclərinin yüksək olması ərzaq təhlükəsizliyinin iqtisadi dayanıqlığına təsir edən əsas amillərdəndir.

Əsas ixrac istiqamətləri Rusiya, Gürcüstan, BƏƏ və Qazaxıstan olmuş, ixracda meyvə-tərəvəz və içkilər əsas payı tutmuşdur. İxracın genişlənməsində “Made in Azerbaijan” brendinin təşviqi və beynəlxalq sərgilərdə iştirak mühüm rol oynamışdır.

Ərzaq təhlükəsizliyinin sosial-iqtisadi aspektlərindən biri qiymət sabitliyi və əhalinin gəlir səviyyəsinin uyğunluğudur. 2020–2024-cü illər ərzində qlobal ərzaq bazarlarında baş verən dəyişikliklər (COVID-19, logistika problemləri, regional münaqişələr və enerji daşıyıcılarının bahalaşması) Azərbaycanda da ərzaq qiymətlərinə təsir göstərmişdir. 2024-cü ildə ölkə üzrə ərzaq qiymət indeksi 118,4 faiz, yəni 2015-ci ilə nisbətən 18,4% artmışdır[9, s. 59].

Əhalinin orta aylıq gəliri 2015–2024 dövründə 523 manatdan 939 manata yüksəlmiş, lakin ərzaq qiymətlərinin artım tempi bir çox hallarda gəlirlərin artım tempini üstələmişdir. Bu isə sosial həssas təbəqələr arasında qida əlçatanlığının məhdudlaşmasına səbəb olmuşdur (Cədvəl 6).

Cədvəl 6

Ərzaq məhsullarının qiymət indeksi və orta aylıq gəlir səviyyəsi (2015–2024)

İl	Ərzaq qiymət indeksi (2015=100)	Orta aylıq gəlir (manat)	Ərzaq xərclərinin payı, %
2015	100,0	523	42,1
2018	106,8	641	40,3
2020	111,5	748	38,9
2022	115,2	856	37,6
2024	118,4	939	36,9

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyinin mövcud vəziyyəti göstərir ki, daxili istehsal potensialı güclənsə də, müəyyən məhsul qrupları üzrə idxaldan asılılıq qalmaqdadır. Ərzaq təminatında sabitliyin qorunması üçün dövlət dəstəyi mexanizmlərinin, texnoloji modernləşmənin və aqrar innovasiyaların davam etdirilməsi vacibdir. Bununla yanaşı, sosial-iqtisadi sabitlik və əhalinin alıcılıq qabiliyyəti də ərzaq təhlükəsizliyinin davamlı təminatı baxımından həlledici amil kimi çıxış edir.

Artan qiymətlər fonunda əhalinin azgəlirli təbəqələrinin ərzağa çıxışı çətinləşmiş, bu da sosial bərabərsizlik risklərini artırmışdır. FAO-nun (2024) hesabatına əsasən, Azərbaycanda 2023-cü ildə əhalinin 9,2 %-i minimal qida rasionu tələblərini tam ödəyə bilməmişdir.

Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyi istiqamətində mühüm nailiyyətlər olsa da, idxaldan asılılıq, ərzaq qiymət inflyasiyası və kənd təsərrüfatında struktur problemlər sistemli həll tələb edir. Dövlət siyasətinin məqsədi yalnız istehsalı artırmaq deyil, həm də əhalinin sosial rifahı ilə balanslı ərzaq təminatı yaratmaq olmalıdır.

Ərzaq təhlükəsizliyinin sosial-iqtisadi aspektləri

Ərzaq təhlükəsizliyinin sosial ölçüsü əhalinin bütün təbəqələrinin yetərli və keyfiyyətli ərzağa çıxışını təmin etməkdir. Azərbaycan üzrə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, gəlir fərqləri ərzaq istehlakında kəskin bərabərsizliyə səbəb olur

Bu vəziyyətin əsas səbəbi ərzaq qiymətlərinin artımı, kənd yerlərində gəlirlərin aşağı olması və sosial müdafiə sisteminin hələ də tam effektiv işləməməsidir. Dünya Bankının (2024) hesabatına görə, Azərbaycanın kənd əhalisinin 18 %-i qida xərclərinin aylıq gəlirlərinin 60 %-dən çoxunu təşkil edir, bu da sosial dayanıqlığı zəiflədir[21].

Cədvəl 7.

Gəlir qrupları üzrə ərzaq istehlak səviyyəsi (2024)

Gəlir qrupu	Orta aylıq gəlir (manat)	Qida xərclərinin payı (%)	Kalori təminat səviyyəsi (%)
Aşağı gəlir (20 %)	350	61	78
Orta gəlir (60 %)	880	43	94

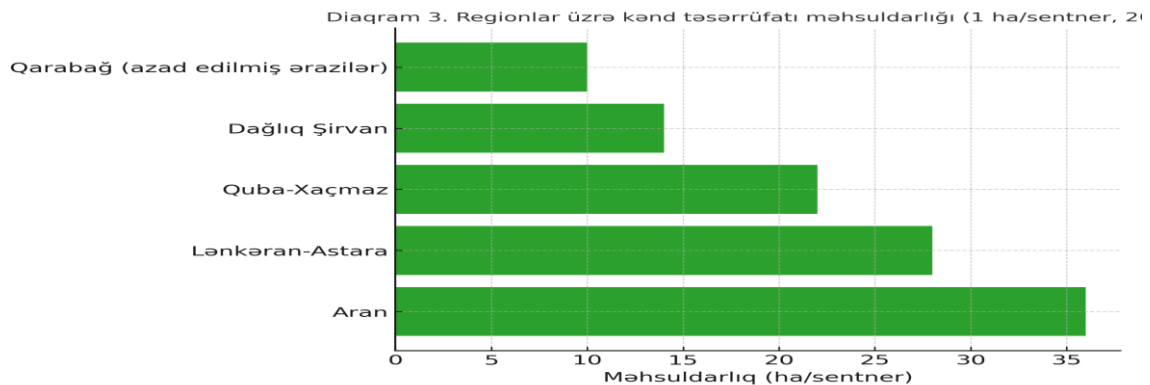
Yüksək gəlir (20 %)	2,050	29	132
---------------------	-------	----	-----

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsi (2024); Dünya Bankı (2024).

Regional ərzaq təhlükəsizliyi bərabər inkişafdan çox asılıdır. Azərbaycanın dağlıq və quraq bölgələrində — xüsusən Naxçıvan, Kəlbəcər, Yardımlı və Cəbrayıl rayonlarında — torpaq eroziyası, suvarma çatışmazlığı və infrastruktur məhdudiyyətləri ərzaq təminatında kəsirlər yaradır.

FAO (2023) və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA, 2024) ortaq araşdırmalarına görə, kənd təsərrüfatı məhsuldarlığı regionlar üzrə 1 hektara düşən məhsul həcminə görə 3 dəfəyə qədər fərqlənir. Məsələn, Aran iqtisadi rayonunda 1 hektardan orta məhsuldarlıq 36 sentner olduğu halda, Dağlıq Şirvan rayonlarında bu göstərici 12–14 sentner arasında dəyişir.

Diagram 1. Regionlar üzrə kənd təsərrüfatı məhsuldarlığı (1 ha/ sentner, 2024)

Qeyd: Azad edilmiş ərazilərdə aqroteknika və logistika infrastrukturunun bərpası prosesində məhsuldarlığın artım potensialı yüksək qiymətləndirilir.

Diagram 1-də 2024-cü il üzrə Azərbaycanın iqtisadi regionları arasında kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının səviyyəsi göstərilmişdir. Ən yüksək məhsuldarlıq Aran iqtisadi regionunda (36 sentner/ha) müşahidə olunur. Lənkəran-Astara və Quba-Xaçmaz regionlarında bu göstərici nisbətən aşağıdır, dağlıq və azad edilmiş Qarabağ ərazilərində isə torpaq istifadəsinin bərpası mərhələsində olduğundan məhsuldarlıq səviyyəsi hələ də aşağıdır.

Bu fərqlər həm sosial təminatda, həm də regionların ərzaq balansında disbalans yaradır. Ərzaq məhsullarının daşınmasında logistik və soyuducu infrastruktur çatışmazlığı bu problemi daha da dərinləşdirir.

Bundan əlavə, aqrar istehsalda innovativ texnologiyaların tətbiqi səviyyəsi hələ də aşağıdır. FAO-nun 2024-cü il “Digital Agriculture in Eastern Europe” hesabatına görə, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı müəssisələrinin yalnız 17 %-i rəqəmsal monitoring sistemlərindən istifadə edir, bu göstərici Qazaxıstanda 29 %, Türkiyədə isə 46 %-dir[21].

Bu struktur göstərir ki, ərzaq təhlükəsizliyi yalnız kənd təsərrüfatı məsələsi deyil — iqtisadi, sosial və idarəetmə amillərinin qarşılıqlı təsirinə əsaslanan kompleks sistemdir.

Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyinə təsir edən sosial-iqtisadi problemlər dörd əsas istiqamətdə cəmlənir:

1. Sosial bərabərsizlik: Aşağı gəlirli təbəqələrin ərzağa çıxışı məhduddur.
2. Regional disbalans: Məhsuldarlıq və infrastruktur fərqləri ərzaq təminatında qeyri-bərabərlik yaradır.
3. İnflyasiya və gəlir problemləri: Ərzaq qiymətləri gəlir artımını üstələyir.
4. İnstitusional zəiflik: Qida təhlükəsizliyi idarəçiliyində koordinasiya çatışmazlığı davam edir.

Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün yalnız istehsalın artırılması deyil, həm də sosial müdafiə, gəlir bərabərliyi və innovativ idarəetmənin inkişafı əsas şərt kimi önə çıxır.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətləri

Azərbaycan Respublikasında ərzaq təhlükəsizliyinin təmin olunması istiqamətində dövlət siyasəti iqtisadi sabitlik, kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsi və əhalinin ərzaq təminatının dayanıqlılığına yönəldilmişdir. Dövlət siyasətinin əsas məqsədi qida resurslarının səmərəli idarə olunması, ərzaq məhsullarının istehsalının artırılması və idxaldan asılılığın azaldılmasıdır.

2008-ci ildən etibarən qəbul edilən “Ərzaq Təhlükəsizliyi Proqramı”, “Kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafı strategiyası (2021–2027)”, eləcə də “Aqrar sahənin rəqəmsallaşdırılması konsepsiyası (2022–2030)” bu istiqamətdə əsas normativ sənədlərdir. Bu sənədlərdə ərzaq təhlükəsizliyinin ekoloji, sosial və iqtisadi aspektləri kompleks şəkildə nəzərə alınır.

Dövlət siyasəti çərçivəsində həyata keçirilən tədbirlər aşağıdakı əsas istiqamətləri əhatə edir:

- ərzaq məhsullarının strateji ehtiyatlarının formalaşdırılması;
- aqrar sahədə istehsalın subsidiyalaşdırılması və texniki dəstəyin artırılması;
- kənd təsərrüfatı kooperativlərinin fəaliyyətinin genişləndirilməsi;
- kənd yerlərində sosial infrastrukturun və logistikanın təkmilləşdirilməsi;
- qida təhlükəsizliyi üzrə nəzarət mexanizmlərinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması.

Azərbaycan Respublikasının 2024-cü il dövlət büdcəsində kənd təsərrüfatına ayrılan vəsaitin ümumi həcmi 2020-ci illə müqayisədə 1,7 dəfə artmışdır[7, s. 84]. Bunun nəticəsində ərzaq məhsullarının daxili istehsalında sabit artım və ixrac potensialında genişlənmə müşahidə olunmaqdadır.

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ərzaq təhlükəsizliyinin səmərəli idarə edilməsində mühüm rol oynayır. Müasir dövrdə “ağıllı kənd təsərrüfatı” (Smart Agriculture) konsepsiyası məhsuldarlığın yüksəldilməsində və risklərin azaldılmasında effektiv mexanizm kimi çıxış edir. Azərbaycan bu istiqamətdə bir sıra innovativ təşəbbüsləri reallaşdırır.

Aqrar Xidmətlər Agentliyi, Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi (EKTİS) və “ASAN Aqro” platforması vasitəsilə fermerlərə rəqəmsal xidmətlər göstərilir. Bu sistemlər əkin sahələrinin uçotunun aparılmasına, subsidiyaların onlayn idarə olunmasına, məhsul dövriyyəsinin izlənməsinə və bazar proqnozlaşdırmasına şərait yaradır.

Rəqəmsallaşmanın ərzaq təhlükəsizliyinə təsiri əsasən aşağıdakı istiqamətlərdə təzahür edir:

- Resurs səmərəliliyi – su, gübrə və enerji sərfiyyatının azaldılması;
- Məhsuldarlığın optimallaşdırılması – peyk və dron texnologiyaları ilə real vaxt monitorinqi;
- İzlenebilirlik və şəffaflıq – məhsulun mənşəyi və keyfiyyəti barədə məlumat bazasının formalaşması;
- İnnovativ risk idarəçiliyi – iqlim dəyişikliyinə təsirlərinə qarşı qabaqalayıcı modellər.

Beynəlxalq təcrübə göstərir ki, rəqəmsal sistemlərin tətbiqi aqrar istehsalın səmərəliliyini orta hesabla 15–25 faiz artırır[14, s. 56]. Azərbaycanda bu göstəricinin 2027-ci ilədək 20 faiz səviyyəsinə çatdırılması hədəflənmişdir.

Rəqəmsallaşma texnologiyaları

↓ Aqrar istehsalın avtomatlaşdırılması

↓ Təchizat zəncirinin izlənməsi və şəffaflıq

↓ Məlumat əsaslı qərarvermə və risklərin azaldılması

↓ Qiymət sabitliyi və bazar optimallaşdırması

Ərzaq təhlükəsizliyinin təminatı

Şəkil 3. Rəqəmsallaşmanın ərzaq təhlükəsizliyinə təsir mexanizmi

Ərzaq təhlükəsizliyinin təkmilləşdirilməsi yalnız daxili istehsalın artırılması ilə deyil, həm də ixrac potensialının genişləndirilməsi ilə sıx bağlıdır. Azərbaycan regionunda ekoloji təmiz və keyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracında mühüm rol oynayır.

Son illərdə “Made in Azerbaijan” brendi çərçivəsində ərzaq məhsullarının xarici bazarlarda tanınması istiqamətində kompleks tədbirlər görülmüşdür. 2024-cü ilin yekunlarına əsasən, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsullarının ixracı ümumi ixracın 8,3 faizini təşkil etmişdir[5, s. 38]. Əsas ixrac məhsulları meyvə-tərəvəz, qənnadı məmulatları, içkilər və konservləşdirilmiş məhsullardır. Beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı üçün Azərbaycan bir sıra beynəlxalq təşkilatlarla – FAO, İƏT, UNDP, İslam İnkişaf Bankı və Qida Təhlükəsizliyi üzrə Dünya Təşkilatı ilə birgə proqramlar həyata keçirir. Bu əməkdaşlıqların məqsədi ərzaq təhlükəsizliyi sahəsində texniki yardım, yeni standartların tətbiqi və global təcrübənin mənimsənilməsidir.

Eyni zamanda, ixrac bazarlarının şaxələndirilməsi və sertifikatlaşdırma sistemlərinin təkmilləşdirilməsi məhsulların beynəlxalq bazarlarda rəqabət qabiliyyətini artırır. “Azərbaycan Qida Məhsullarının Sertifikatlaşdırılması Sistemi (AQMS)” çərçivəsində artıq 2024-cü ilin sonuna 1200-dən çox məhsul beynəlxalq keyfiyyət sertifikatı almışdır[12, s. 74].

Ərzaq təhlükəsizliyinin təkmilləşdirilməsi çoxşaxəli və dinamik prosesdir. Dövlət siyasətinin ardıcıl həyata keçirilməsi, rəqəmsal texnologiyaların geniş tətbiqi, innovasiyaların stimullaşdırılması və beynəlxalq əməkdaşlıq bu istiqamətdə strateji əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanın potensialı və institusional imkanları bu sahədə uzunmüddətli dayanıqlığı təmin etmək üçün kifayət qədər güclüdür.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, Azərbaycanda ərzaq təhlükəsizliyi məsələsi son illərdə dövlət siyasətinin prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. 2020–2024-cü illər üzrə həyata keçirilən “Aqrar sahənin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” və “Ərzaq Təhlükəsizliyi Strategiyası” çərçivəsində ölkənin ərzaq təminatında mühüm irəliləyişlər müşahidə olunur. Bununla belə, idxaldan asılılıq, iqlim dəyişiklikləri, məhsuldarlığın qeyri-bərabərliyi və emal sənayesinin məhdud texnoloji potensialı kimi amillər hələ də əsas çağırış olaraq qalmaqdadır.

Analiz göstərir ki, ərzaq təhlükəsizliyinin səviyyəsi məhsul istehsalının həcmi, əhalinin gəlir səviyyəsi, kənd təsərrüfatının səmərəliliyi və logistika sistemlərinin effektivliyi ilə birbaşa əlaqədardır. 2024-cü il üzrə statistik məlumatlara əsasən, yerli ərzaq istehsalı ölkənin daxili tələbatının təxminən 78–82 %-ni ödəyir, lakin bəzi strateji məhsullar üzrə (buğda, şəkər, süd məhsulları və ət məhsulları) idxal asılılığı 20–40 % aralığındadır[8, s. 44].

Eyni zamanda, beynəlxalq təcrübə göstərir ki, ərzaq təhlükəsizliyi təkcə istehsalın artırılması ilə deyil, həm də səmərəli idarəetmə, təchizat zənciri dayanıqlığı və innovativ aqrar texnologiyaların tətbiqi ilə gücləndirilə bilər. Azərbaycanın ərzaq təhlükəsizliyi siyasəti bu istiqamətlərdə müasir metodların tətbiqini tələb edir.

İdxal asılılığının azaldılması istiqamətində həyata keçiriləcək tədbirlər ərzaq təhlükəsizliyinin dayanıqlığının təminində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə strateji əhəmiyyət daşıyan məhsullar üzrə yerli istehsal potensialının artırılması üçün daxili subsidiya mexanizmləri və vergi güzəştlərinin əhatə dairəsi genişləndirilməlidir. Xüsusilə buğda və süd məhsulları üzrə lokal istehsal parklarının yaradılması regionlar arasında istehsal balansının bərpasına və ərzaq təminatında asılılığın azalmasına şərait yaradacaqdır.

Kənd təsərrüfatında rəqəmsallaşma və innovasiya amilləri məhsuldarlığın artırılması və resurslardan daha səmərəli istifadə baxımından strateji rol oynayır. Aqrar sektorda ağıllı suvarma sistemləri, torpaq analiz sensorları və peyk monitoring texnologiyalarının tətbiqi məhsuldarlığı 10–15 faiz artırmaq və resurs itkisini minimuma endirmək imkanı verir. Bu cür texnoloji yeniliklər həmçinin kənd təsərrüfatı idarəçiliyinin çevikliyini və şəffaflığını yüksəldir.

Ərzaq ehtiyatlarının diversifikasiyası da strateji sabitliyin əsas komponentlərindən biridir. Dövlət Ehtiyat Fondu sistemində əsas ərzaq məhsullarının minimum altı aylıq tələbat səviyyəsində

saxlanılması və regionlar üzrə ehtiyat bazalarının formalaşdırılması ərzaq böhranlarının qarşısının alınmasına mühüm töhfə verə bilər.

Qida sənayesində innovativ emal müəssisələrinin inkişafı isə əlavə dəyər zəncirinin genişlənməsinə xidmət edəcəkdir. Texnoloji yenilənməni təşviq etmək üçün investisiya fondlarının və dövlət–özəl tərəfdaşlığı (PPP) modellərinin tətbiqinin genişləndirilməsi zəruridir. Bu yanaşma emal proseslərində məhsul keyfiyyətinin artırılmasına və ixrac potensialının gücləndirilməsinə şərait yaradar.

Eyni zamanda, ixrac yönümlü istehsalın təşviqi ərzaq sənayesinin beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsində əsas istiqamətlərdən biri kimi çıxış edir. Yerli brendlərin xarici bazarlarda mövqelərini möhkəmləndirmək üçün ixrac kreditləri, sertifikatlaşdırma və brendinq dəstəyi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi tələb olunur. Statistik göstəricilərə əsasən, 2024-cü ildə emal olunmuş kənd təsərrüfatı məhsullarının payı ümumi ixracda cəmi 6,8 faiz təşkil etmişdir[1, s. 23] ki, bu da ixrac strukturunun daha çox xammal yönümlü xarakter daşdığını göstərir.

Əhalinin ərzağa çıxış imkanlarının artırılması sosial ədalət və rifah siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. Aşağıgəlirli əhali qrupları üçün sosial ərzaq proqramlarının və daxili bazar sabitləşdirmə fondlarının yaradılması ərzaq bərabərliyinin təmin olunmasına və sosial sabitliyin güclənməsinə xidmət edəcəkdir.

Nəhayət, regional ərzaq təhlükəsizliyinin səmərəli idarə edilməsi üçün bölgələrdə aqroparklar və logistika mərkəzləri bazasında “Regional Ərzaq Təhlükəsizliyi Klasterləri”nin yaradılması təklif olunur. Belə klasterlər həm istehsal, həm emal, həm də paylama sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsini təmin edərək milli ərzaq sisteminin davamlılığını və çevikliyini artırır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi (2025). *Azərbaycanın ixrac potensialı və ərzaq sənayesinin inkişaf meyilləri haqqında hesabat*. Bakı, s. 23–30.
2. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi (2023). *Milli innovasiya sistemi üzrə Dövlət Proqramı (2023–2030)*. Bakı.
3. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi. (2024). *İlin iqtisadi icmalı / 2024-cü il üzrə illik hesabat* (s. 112). Bakı: İqtisadiyyat Nazirliyi.
4. *Azərbaycan Respublikası İxrac İcmalı, 2024*. Bakı: Azərbaycan Respublikası İxrac Şurası / Aidiyyəti Nazirlik. s. 45.
5. Azərbaycan Respublikası. (2024). *İxrac İcmalı 2024* (s. 38). Bakı: İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi / Aidiyyəti Nazirlik.
6. Azərbaycan Respublikasının Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi. (2024). *“Kənd təsərrüfatı üzrə illik hesabat 2024”*. Bakı: Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, s. 19.
7. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi. (2024). *“Dövlət Büdcəsi Hesabatı 2024”*. Bakı: Maliyyə Nazirliyi. s. 84.
8. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi (2025). *Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları istehsalı üzrə statistik göstəricilər (2015–2024)*. Bakı: DSQ Nəşriyyatı, s. 44–56.
9. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). *Azərbaycanda Qiymətlər / “Prices in Azerbaijan”* (s. 59). Bakı: Dövlət Statistika Komitəsi.
10. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). Sosial-iqtisadi göstəricilər.
11. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi. (2024). Azərbaycan rəqəmlərdə — 2024. Bakı: Dövlət Statistika Komitəsi. S. 76. (Elektron resurs: https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/azfigures_2024.pdf)
12. Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi. (2024). *“Qida Təhlükəsizliyi Hesabatı 2024”*. Bakı: Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi. s. 74.
13. Food and Agriculture Organization of the United Nations. (1996). *Rome Declaration on World Food Security and World Food Summit Plan of Action*. Rome: FAO. Retrieved from <https://www.fao.org/3/w3613e/w3613e00.htm>

14. Food and Agriculture Organization of the United Nations. (2023). *The State of Food Security and Nutrition in the World 2023* (p. 56). Rome: FAO.
15. Maxwell & Smith, 1992, s. 25 Maxwell, S., & Smith, M. (1992). *Household food security: A conceptual review*. In S.
16. Sen, 1981; Sen, A. K. (1981). *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation*. Oxford: Clarendon Press.
17. Timmer, 2010 Timmer, C. P. (2010). *Reflections on food crises past*. Food Policy, 35(1), 1–11. <https://doi.org/10.1016/j.foodpol.2009.09.002>
18. Welthungerhilfe & Concern Worldwide. (2024). *Global Hunger Index 2024: Country Profile – Azerbaijan*. Retrieved from <https://www.globalhungerindex.org/pdf/en/2024/Azerbaijan.pdf>
19. World Bank. (2022). *Food Security Update: World Bank Response to Rising Food Insecurity*. Washington, D.C.: The World Bank Group. p. 11. URL: <https://www.worldbank.org/en/topic/agriculture/brief/food-security-update>
20. World Bank. (2024). *Food Security Update* (Country note: Azerbaijan). Washington, D.C.: World Bank.
21. World Bank (2024). *Digital Agriculture and Food Security in Eastern Europe and Central Asia*. Washington D.C., s. 52–60.
22. World Health Organization. (2024). *The State of Food Security and Nutrition in the World 2024: Financing to End Hunger, Food Insecurity and Malnutrition in All its Forms*. Rome: FAO.

A.B.İbrahimli-Huseynova

Teacher of Baku State University, i.f.d.

SOCIO-ECONOMIC PROBLEMS OF FOOD SECURITY

Summary

The article provides an in-depth analysis of the socio-economic problems of food security. It emphasizes that food security is not limited to agricultural production but is closely linked to the population's income level, social protection mechanisms, market infrastructure efficiency, and government regulation policies. Global climate change, import dependency, and price volatility in food markets exacerbate social inequalities. The paper highlights the role of national programs, the application of digital technologies, and sustainable agricultural models in ensuring food security in Azerbaijan. The findings suggest that the integrated management of socio-economic factors is vital for sustainable food security.

Keywords: food security, production potential, domestic supply level, price index, income level of the population, digitalization, innovation.